

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ОХОРОНИ КАМЕНОТЕСНИХ ПАМ'ЯТОК В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ: ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ФОРМИ СУЧАСНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Віталій Іванчишен

УДК 39+679.85]:502.8(477)

Статтю присвячено питанням збереження й охорони каменотесних пам'яток, які досі є вагомими маркерами культурного ландшафту Східного Поділля. На основі зібраних польових етнографічних відомостей та ілюстративних матеріалів узагальнено проблеми збереження цих пам'яток та форми їх сучасної репрезентації в культурному ландшафті.

Ключові слова: культурний ландшафт, каменотесні пам'ятки.

The article deals with issues of preservation and protection of stonecutting monuments, still being significant markers within the cultural landscape of the Eastern Podillia region. Based on field ethnographic data and illustrative materials collected, the author generalizes the issues of preserving these monuments, as well as forms of their modern representation in cultural landscape.

Keywords: cultural landscape, stonecutting monuments.

На початку ХХІ ст. українське суспільство перебуває на порозі змін та реформ. Чи не найважливішим напрямом подальшого поступу сучасної соціогуманітаристики є конструювання колективної ідентичності українців різних регіонів у єдину національну спільноту. Слушними в цьому контексті видаються міркування авторів Європейської ландшафтної конвенції про те, що «ландшафт сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який сприяє добробуту людей та консолідації європейської ідентичності» [8], це концептуалізує проблему всебічного вивчення культурного ландшафту, його збереження й охорони.

Трагічні історико-політичні й військові події ХХ ст. згубно вплинули на культурний ландшафт, особливо це позначилося на збереженні каменотесних пам'яток різного призначення. Ведення військових дій, реалізація атеїстичної програми, затоплення окремих прирічкових територій тощо значною мірою деформували культурний ландшафт. Саме тому, на наш погляд, нині актуальним завданням є виявлення, фіксація та систематизація пам'яток, які можуть зникнути з етнокультурного ландшафту.

Дослідження символічного простору й сакральних пам'яток — лише один з компонентів впровадження ефективної етнокультурної політики. Маркуючи цей простір, пам'ятні місця і сакральні об'єкти є закодованими локусами (меседжами), у яких акумулюється та повсякчас зберігається інформаційний потенціал (здобутки) колективної пам'яті українців. Водночас формується можливість для позачасового зв'язку поколінь, завдяки чому й виявляється тяглість і самотутність етнокультури. Незважаючи на те що в середині ХХ ст. нитку цього зв'язку фактично було обірвано, пам'ять та рефлексії про знакові об'єкти культурного ландшафту зберігалися. Відтворення цих знань є одним із ключів до конструювання сучасної колективної ідентичності не тільки жителів Східного Поділля, але й усієї української спільноти.

Проблема творення й функціонування культурного ландшафту є маловивченою в сучасній соціогуманітарній науці України, їй присвячені лише окремі дослідницькі проекти та студії [4; 5]. На теренах держав Західної Європи, зокрема Франції, розроблялася концепція *Memory studies*, вона дотична до обраної проблеми, однак дає можливість розкрити лише

окремі її аспекти. Відзначимо, зокрема, праці М. Хальбвакса, Ф. Броделя, А. Ассман та П. Нора, у яких концептуалізовано питання культурної пам'яті, символічного простору й «місць пам'яті», наголошено на потребі їх вивчення та збереження. Утім, зауважимо, що ці проекти хоч і здаються на перший погляд надзвичайно схожими, однак мають значні відмінності. Основною з них є та, що дослідники різних наукових дисциплін вивчали особливості та специфіку функціонування сакрального простору в контексті виняткових ознак і збереження самобутності власних націй під впливом глобалізації. Тоді як у нашому випадку мовиться про відтворення «примусово забутих» цінностей, установок та уявлень у контексті процесу боротьби за незалежність і перехідного етапу державності. Безперечно, категорія простору для такого дослідження є фундаментальною. Зокрема, в одній зі своїх праць, що стосується сакрального простору Франції, Ф. Бродель небезпідставно стверджував: «Земля, як шкіра людини, приречена зберігати сліди минулих ран» [6, с. 21]. Адже будь-яке явище існує в системі часо-просторових координат, віддзеркалюючись та закарбовуючись у ній. Об'єкти, наділені сакральним статусом, використовували насамперед для організації символічного простору на рівні родини, громади, населеного пункту чи навіть країни.

Свідченням необхідності вивчення культурного ландшафту, фіксації та систематизації комплексу збережених пам'яток є ратифікація Україною Європейської ландшафтної конвенції, мета якої — закликати компетентні органи влади здійснювати на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях політику й заходи, спрямовані на те, щоб охороняти, керувати і планувати європейські ландшафти як основу благополуччя й формування ідентичності жителів [8].

Питання охорони та збереження комплексу історико-культурних пам'яток на Поділлі вперше інституційоване на початку ХХ ст., пов'язане зі створенням і функціонуванням

організації «Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток» протягом 1917–1921 років [1; 10, с. 46; 13]. Концептуалізація питання вивчення й охорони саме каменотесних пам'яток відбулася дещо раніше, цю проблему окреслив відомий український учений К. Широцький, який зазначив: «Виходить навіть, що в українських надгробках маємо ми окрему галузь української народної штуки, яка виросла досить високо у своїй красі й стоїть на сильнім ґрунті» [14, с. 140–141]. У цьому контексті треба наголосити на спеціальних дослідженнях Ю. Александровича, який на початку ХХ ст. вивчав каменотесний промисел на Поділлі, а зібраним ним артефакти згодом склали значну частину фонду «Краєвого музею на Поділлі» [1–3]. Утім, інституціалізація й розбудова справи охорони пам'яток продовжувалася недовго й фактично згасла в первинному проукраїнському проекті в 1922 році. Однак вона має фундаментальне значення з огляду на сучасний стан цих процесів.

Треба зазначити, що заборона етнологічних студій в СРСР детермінувала зміщення дослідницьких векторів з вивчення каменотесних пам'яток у річище мистецтвознавства, що відчувається й нині. Повторно питання було актуалізовано лише в 1992 році завдяки діяльності Українського товариства охорони пам'яток — зусиллями місцевих краєзнавців та ентузіастів, які або намагалися власноруч діяти, або ж створювали місцеві організації, що мали локальний вимір своїх дій.

Ведучи мову про сучасний стан збереження каменотесних пам'яток, слід зауважити, що сьогодні в Україні існують сотні кладовищ і тисячі кам'яних пам'яток, які потребують фіксації та наукової систематизації. Така сама тенденція простежується на Східному Поділлі, на теренах якого донині діють каменотесні осередки. З огляду на вищезазначене вважаємо, що стратегічним завданням гуманітарної науки та української спільноти є створення етнографічної мапи й формування реєстру каменотесних пам'яток як окремих історико-етнографічних

регіонів, так і загальноукраїнського проекту. Однак реалізація такого задуму передбачає подолання низки перешкод.

1. Формування інформаційно-фактографічного багажу на основі міждисциплінарного підходу до вивчення етнографічних явищ. Маємо на увазі те, що проблема каменотесних пам'яток не вичерпується дослідницькою оптикою етнології, мистецтвознавства, про що вже мовилося, а потребує залучення економічних, статистичних, геологічних відомостей, аналізу архітектурних явищ тощо. Показовими в цьому плані, зокрема, є геологічні дослідження на Поділлі 1920-х років, у результаті яких збереглися цінні ілюстративні матеріали [11].

2. Одним з найбільших каменів спотикання в процесі творення етнографічної мапи й формування реєстру пам'яток є відсутність єдиного підходу до класифікації цих об'єктів. Перші спроби таких узагальнень були здійснені на рубежі ХІХ–ХХ ст., а пошук єдиного підходу триває досі. Це обумовлено насамперед величезним кількісним складом пам'яток, типологічною різноманітністю їх не лише на регіональному рівні, але й на локальному, відсутністю систематичних наукових досліджень у цій галузі.

Для кожного регіону склались історично визначені типи хрестів, тому більшість наукових підходів до їх класифікації є не досить повними в загальноукраїнському зрізі. Автори найчастіше фіксували й аналізували комплекс кам'яних пам'яток лише на регіональному рівні, а вироблений підхід до класифікації декларували як загальний. Зазначимо, що існують також універсальні типи хрестів, однак на цій основі ми можемо лише почати виробляти єдиний підхід, адже каталог збережених кам'яних хрестів має регіональну, вузькорегіональну чи навіть локальну специфіку їх виготовлення, встановлення та поширення.

3. Ще одним нюансом, який має концептуальне значення, є те, що сьогодні спостерігаються проблеми в галузі нормативної реєстрації каменотесних пам'яток. Сама процедура їх узаконення є кропіткою, запутаною, затяж-

ною. Проблема правового статусу каменотесних пам'яток потребує нагального вирішення, оскільки від нього напряду залежать питання їх охорони, належного вивчення, створення умов для ефективного зберігання.

Ведучи мову про сучасне побутування каменотесних пам'яток, особливості їх збереження, варто підкреслити той факт, що ефективним важелем цього процесу є їх репрезентація для широких верств населення. Такі дії повинні мати системний характер, обґрунтовуватися цілісним ідейним задумом.

Зокрема, вагомим результатом громадського руху, започаткованого наприкінці 70-х — у 80-х роках ХХ ст., була організація та проведення щорічних каменотесних пленерів — зібрань скульпторів-каменотесів, які різною мірою у своїй практичній діяльності використовували здобутки народновиробничого досвіду, збираючи відомості від сучасних їм каменотесів [12].

Проведення цих пленерів мало надзвичайно важливе значення в контексті відновлення каменотесного промислу як явища етнокультури (збір унікальних матеріалів, використання традиційного набору інструментів, формування етнологічних колекцій), а також стимулювало початки реконструкції образу культурного ландшафту, наповненого каменотесними атрибутами ще в першій половині ХХ ст. Сучасні майстри на основі зібраних від жителів відомостей почали виготовляти аналоги пам'яток сакрального призначення. Водночас можемо розмірковувати про певну «реанімацію» самої традиції сакралізації таких пам'яток у спеціальних об'єктах культурного ландшафту. Це, зокрема, засвідчують сучасні практики встановлення пам'яток на місцях автомобільних аварій з метою їх уникнення тощо.

Таким чином, варто акцентувати увагу на процесі своєрідного «повернення» кам'яних пам'яток у культурний ландшафт Поділля, адже більшість пам'ятних, придорожніх хрестів за різних обставин було знищено в середині ХХ ст. Звертаючись до кількісного виміру, зазначимо, що на початку ХХ ст. подільський

статист В. Гульдман зафіксував понад тисячу каменотесних пам'яток у різних місцях регіону [7, с. 316]. Уже впродовж 2013–2016 років на основі вивчення більше 80 населених пунктів, насамперед каменотесних осередків, нами було зафіксовано лише одиничні зразки таких пам'яток. При цьому незначна їх частина вціліла лише тому, що вони збереглися в населених пунктах, які є значно віддаленими від адміністративних районних і обласних центрів. Дещо парадоксальним чинником збереження каменотесних пам'яток видається занедбаність більшості кладовищ. Це можемо вважати формою свідомого ігнорування жителями догляду за кладовищами з метою збереження пам'яток. У густих лісових насадженнях указані предмети культури поступово переставали бути об'єктами, які підлягали знищенню чи могли бути використані при будівництві різних споруд тощо. Вагомим чинником збереження пам'яток є дії свідомої частини місцевих представників влади, які, ліквідовуючи найбільш репрезентативні пам'ятки населених пунктів, зокрема придорожні хрести, зуміли зберегти переважну більшість подібних предметів на кладовищах [9, с. 65–66].

На рубежі XX–XXI ст. відбувся процес поступової інституціоналізації місцевих ініціатив. Показовим у цьому плані є створення Державного історико-культурного заповідника «Буша», діяльність якого охоплює догляд й охорону збережених кам'яних пам'яток (їх тут налічується близько 400), чотирьох кладовищ різних епох і видів, формування парку скульптур та організацію тематичних пленерів.

Не можемо оминати увагою і той факт, що в коло дослідницьких зацікавлень, окрім каменотесних пам'яток сакрального призначення, поступово ввійшло господарське начиння насамперед утилітарного призначення. Зокрема, у рамках кампанії з дослідження Голодомору на початку XXI ст. було ініційовано збір та музеєфікацію кам'яних жорен. Жорна, будучи атрибутами чи не найтрагічнішої сторінки в історії українців, є вагомим інструментом у процесі подолання ностальгійних

синдромів, мімікрійності та конструювання ідентичності на основі об'єктивних і достовірних даних, незалежно від кон'юнктурних нюансів ідеології чи пропаганди.

Виразною на сьогодні також є тенденція використання каменотесних предметів господарського вжитку в інтер'єрі туристичних садиб, а також як орієнтирів на туристичних мапах. Певне «відновлення» утилітарно-прагматичного навантаження та комерційного інтересу до вказаних господарських артефактів можна розглядати як форму їх своєрідної репрезентації з метою підкреслення автентичності й туристичної привабливості регіону.

Отже, питання охорони, збереження каменотесних пам'яток як атрибутів культурного ландшафту українців є актуальним. На тлі процесу конструювання колективної ідентичності української спільноти необхідно залучати всі необхідні для цього ресурси. Одним з них є історична пам'ять, спогади про яку можна активізувати на основі реконструкції локальних об'єктів культурного ландшафту як атрибутів спадкоємності етнокультури та історичної тягlosti спільноти. Унаслідок перипетій XX ст. та цілеспрямованої діяльності радянської ідеології традиція сакралізації культурного ландшафту поступово була знівельована.

Одним із сучасних виявів стала традиція відновлювати або встановлювати нові різноманітні знаки й пам'ятки, що маркують простір, сакралізуючи та утворюючи символічне середовище в ньому. Саме тому одним з найважливіших завдань сьогодення є питання механізмів відновлення спадкоємного зв'язку, відтворення майже «забутих» знань.

Значущість вивчення окреслених питань дає змогу проявити ілюзорність радянського міфу й ностальгійного синдрому за ним на різних рівнях історичної та культурної пам'яті народу. Адже тільки завдяки конкретним життєвим прикладам й аргументам пересічний громадянин здатен не лише ідентифікувати себе українцем, але й відчутти себе самодостатнім представником європейської та світової спільнот.

Джерела та література

1. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 9. Архів Д. М. Щербаківського. Од. зб. 236. Охорона пам'яток, старовини та мистецтва. Акти, постанови, заяви, протоколи засідань, листування та ін. 1919–1923 рр. 47 арк.
2. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 1916. С. 465–501.
3. Александрович Ю. Культурно-Исторический Отдел музея Подольской губернии. *Экономическая жизнь Подоллии*. 1915. № 4. С. 9–18.
4. Антропология простору : зб. наук. праць та матеріалів : у 4 т. Т. 1 : Культурний ландшафт Києва та околиць / НДІ українознавства МОН України ; [Брайченко О. Ю. та ін.] ; за наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2017. 314 с.
5. Боса Л. Культурний ландшафт та ідентичність (етнокультурні трансформації і взаємовпливи на теренах Південної Наддніпрянщини). *Український етнос у просторі сучасної міжкультурної взаємодії: трансформація традиційності та етнокультурні взаємовпливи* / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2014. С. 251–321.
6. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія / пер. з фр. С. Глухової. Київ : Видавництво Жупанського, 2013. Кн. 1. 368 с.
7. Гульдман В. Памятники старины в Подоллии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. 401 с.
8. Європейська ландшафтна конвенція. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_154.
9. Іванчишен В. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри : монографія. Київ : Наукова думка, 2017. 215 с.
10. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.) : зб. док. і матеріалів / авт.-упоряд.: О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, Г. Я. Рудий ; відп. ред. В. О. Горбик ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. 320 с.
11. Різниченко В. Свідки колишніх пустель на Поділлі. *Вісник Українського відділу Геологічного Комітету*. 1926. Вип. 6. С. 79–88 + іл.
12. Свято народного мистецтва «Подільський оберіг» : Програма Першого каменотесного пленеру «Подільський оберіг» (1986). Ямпіль, 1986. 16 с.
13. Соломонова Т. Розвиток музейної справи Поділля 1860-х – 1924 років. URL : <http://vinnytsia-museum.in.ua/science/articles/podillya-museum-business-1860-1924>.
14. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Невичерні джерела пам'яті : зб. наук. ст., матер. та републікацій*. Одеса : ОКФА, 1998. Т. 1 : Надмогильні хрести запорозьких козаків: до 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. С. 140–165.

References

1. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy* [Scientific Archives of the Institute of Archeology of the NAS of Ukraine], fund 9. The D. Shcherbakivskiy Archives, unit 236. The Protection of Monuments, Antiquities, and Arts. Acts, Resolutions, Applications, Hearings, Correspondence, etc. 1919–1923, 47 sheets.
2. Aleksandrovich Yu. (1916) Kamenotiosy-kustari i remeslenniki Podolskoy gubernii [Stonecutters-Artisans and Craftsmen of the Podolian Governorate]. *Kustarnyye promysly Podolskoy gubernii* [Handicraft Industry of the Podolian Governorate]. Kiev, pp. 465–501.
3. Aleksandrovich Yu. (1915) Kulturno-Istoricheskiy Otdel muzeya Podolskoy gubernii [Culture and History Department of the Museum of Podolian Governorate]. *Ekonomicheskaya zhizn Podolii* [Podolia's Economic Life], № 4, pp. 9–18.
4. Hrymych M. (sci ed.) (2017) *Antropolohiya prostoru* [Anthropology of Space] (collected scientific papers and materials) (Ukrainian Studies Research Institute of the Ministry of Education and Science of Ukraine) (in four volumes). Vol. 1: Kulturnyi landshaft Kyyyeva ta okolyts [Cultural Landscape of Kyiv and Its Vicinities] (Braychenko O. et al.). Kyiv: Duliby, 314 pp.
5. Bosa L. (2014) Kulturnyi landshaft ta identychnist (etnokulturni transformatsiyi i vzayemovplyvy na terenakh Pivdennoyi Naddnyprianshchyny) [Cultural Landscape and Identity (Ethno-Cultural Transformations and Interactions on the Terrains of the Southern Over Dnipro Lands)]. *Ukrayinskyi etnos u prostori suchasnoyi mizhkulturnoyi vzayemodiyi: transformatsiya tradytsiynosti ta etnokulturni vzayemovplyvy* [The Ukrainian Ethnic Group within the Space of Modern Intercultural Interaction: Traditionality's Transformation and Ethno-Cultural Interactions] (M. Rylskiy IASFE of the NAS of Ukraine). Kyiv, pp. 251–321.
6. Brodel F. (2013) *Identychnist Frantsiyi. Prostir ta istoriya* [The Identity of France. Space and His-

tory] (transl. by S. Hlukhova). Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, Book 1, 368 pp.

7. Guldman V. (1901) *Pamiatnyky stariny v Podolii (Materialy dlia sostavlenia arkeolohycheskoi karty Podolskoi gubernii)* [Monuments of Antiquity in Podolia (Materials for Mapping an Archeological Map of the Podolian Governorate)]. Kamenets-Podolskiy: Podolian Provincial Administration, 401 pp.

8. *Yevropeyska landshaftna konventsia* [European Landscape Convention] (electronic resource). Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_154.

9. Ivanchyshen V. (2017) *Kamenotesnyi promysel Skhidnoho Podillia kintsia XIX – pochatku XXI st.: pobutovyi ta sakralnyi vymiry: monohrafiya* [Stonecutting Trade of Late-XIXth to Early-XXIst-Century Eastern Podillia]. Kyiv: Naukova dumka, 215 pp.

10. Horbyk V. (ed.-in-chief) (2008) *Okhorona pamyatok istoriyi i kultury v Ukraini (1917–1919 rr.)* [The Protection of Historical and Cultural Monuments in Ukraine (1917–1919)] (Compilers – O. Nestulia, S. Nestulia, H. Rudyi) (NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian History). Kyiv, 320 pp.

11. Riznychenko V. (1926) *Svidky kolyshnykh pustel na Podilliu* [Witnesses of Former Wildernesses

in Podillia]. *Visnyk Ukrainського viddilu Geolohychnogo Komitetu* [Bulletin of the Ukrainian Branch of the Geological Committee], Issue 6, pp. 79–88 + ill.

12. (1986) *Sviato narodnoho mystetstva «Podilskyi oberih»: Prohrama Pershoho kamenotesnoho pleneru «Podilskyi oberih» (1986)* [The Holiday of Folk Art «The Podolian Amulet»: A Programme of the First Stonecutting Plein-Air «The Podolian Amulet» (1986)]. Yampil, 16 pp.

13. Solomonova T. *Rozvytok muzeynoi spravy Podillia 1860-kh – 1924 rokiv* [Development of Podolian Museology through 1860s up to 1924] (electronic resource). Available at: <http://vinnitsia-museum.in.ua/science/articles/podillya-museum-business-1860-1924>.

14. Shyrotskyi K. (1998) *Nadhrobni khresty na Ukraini* [Graveside Crosses in Ukraine]. *Nevycherpni dzhherela pamyati* [Inexhaustible Sources of Memory: collected scientific papers, materials and republications]. Odesa: OKFA, Vol. 1. *Nadmohylni khresty zaporozkykh kozakiv: do 1000-littia litopysannia ta knyzhkovoyi spravy v Ukraini* [Graveside Crosses of Zaporizhzhia Cossacks: On Occasion of the Thousandth Anniversary of Writing of Annals and Book Production], pp. 140–165.

Summary

The article with issues of preservation and protection of stonecutting monuments, being still kept within the cultural landscape of the Eastern Podillia region. The research of symbolical space and sacral monuments turns out to be only one of the components of implementing an effective ethno-cultural policy. While labelling the symbolical space, both commemorative locations and sacral objects appear to be encoded loci (messages), in which informational potential (achievements) of the Ukrainian collective memory is being constantly accumulated.

Based on field ethnographic data and illustrative materials collected, the author generalizes the issues of preserving these monuments, as well as forms of their modern representation in cultural landscape. One of the biggest obstacles in the process of creation of ethnographic map and formation of stonecutting monument register is an absence of a uniform classification approach to these objects.

The issue of preserving and protecting stonecutting monuments as attributes of the Ukrainian cultural landscape is a topical demand of nowadays. Against the background of process of constructing the collective identity of Ukrainian community, it is important to attract all the recourses necessary for the matter. One of them is historical memory, whose reminiscences can be activated on the ground of reconstructing local objects of cultural landscape as attributes of ethno-cultural succession and historical continuance of the community. Throughout the peripeteias of the XXth century and purposeful activities of the Soviet ideology, the tradition of cultural landscape sacralization has been gradually levelled.

One of modern manifestations has become the tradition of restoring or installing various new symbols and monuments, which mark space, with sacralizing and creating a new symbolic environment in it. That is why one of the most important tasks of nowadays is the issue of mechanisms of reestablishing the ties of succession and recreating the almost *forgotten* knowledge.

Keywords: cultural landscape, stonecutting monuments.